

Els estudis clàssics al País Valencià: un apropament socioliterari

Josep Lluís Martos

Quan des de la Societat Catalana d'Estudis Clàssics em van convidar a aquesta Jornada commemorativa, totes dues parts érem conscients que, malgrat les meues afeccions, no sóc un filòleg clàssic. Per això, us agraiïsc la confiança i faig meu l'objectiu que em van suggerir: no em demanàveu de fer un llistat exhaustiu de classicistes valencians fins a l'actualitat, sinó de dibuixar una panoràmica dels estudis clàssics al País Valencià, des de finals del segle XIV fins a la Il·lustració. La meua acceptació de l'encàrrec radica, precisament, en la perspectiva socioliterària que he volgut aportar a aquest discurs, com a base historicocultural per a posteriors anàlisis de la producció literària en romanç durant aquests segles. Les dades concretes són poques vegades meues; sí que ho són les interpretacions i les conclusions que en vaig extraent. Ho faig a través d'algunes obres i d'alguns autors que m'ho han permés, l'anàlisi monogràfica dels quals no és, per tant, l'objectiu de la meua conferència. Sens dubte, l'educació era la via principal per al coneixement dels clàssics en l'edat mitjana. Ja sant Isidor reflectia en la seua enciclopèdia el descompensament de les arts liberals en el sistema escolar, que primava el *trivium* enfront del *quadriuium*, i la gramàtica com a base per a tota la resta d'estudis¹. Com que des de l'època grega, la gramàtica havia inclòs el comentari d'obres literàries i aquesta pràctica va arribar a l'edat mitjana, si tenim en compte la dedicació excepcional a l'estudi de la gramàtica, això implica que la presència de la literatura clàssica va ser molt habitual en el currículum escolar medieval. Els autors que s'hi llegien eren clàssics i pseudoclàssics, sense distin-

1. La gramàtica i la retòrica fonen els seus límits en l'edat mitjana, de la mateixa manera que ho fan la poètica i la retòrica, en tots dos casos per les confluències establertes en l'*elocutio*. Aquesta confusió entre gramàtica —que estudiava les figures— i retòrica és, precisament, el que justifica el descompensament aparent entre totes dues disciplines, ja que, de manera específica, la retòrica se centrava en la *inuentio*, en la *dispositio* i en altres aspectes elocutius diferents a les *figurae*.

ció i, fins i tot, amb una presència notable d'autors medievals, de vegades confosos.

Des del moment en què es perden les llibertats en l'època clàssica, la retòrica s'exilia a l'àmbit escolar i els processos judicials es converteixen en fingits exercicis didàctics. El referent exemplar d'aquest tipus de discurs va ser Ciceró durant molt de temps, però, a través d'Ovidi, la retòrica havia conquerit un nou àmbit literari: la poesia romana. L'estil patètic de Sèneca i de Lucà també es convertia en referent, per les possibilitats didacticoretòriques que tenien. No és casualitat, per tant, que aquests autors —i no sols aquests— es troben al darrere de bona part de les obres valencianes del xv: pense, sols com a exemple, en *Tirant lo Blanch*, en les poesies d'Ausiàs March o en Joan Roís de Corella. Tot i que ara no en seria productiu un llistat, sí que és cert que les fonts dels textos literaris en romanç que produïen els autors valencians medievals són bon exemple de la literatura clàssica que corria i es consumia al voltant dels diferents contextos de producció, que no sempre eren les terres valencianes.

Amb l'aparició de la Cancelleria reial, es van adaptar al català textos llatins de caràcter jurídic i administratiu. Es tractava d'un exercici que formava els funcionaris reials en el procés traductològic del llatí al català, així com en l'elaboració d'un model de llengua catalana escrita. Només cal repassar el llistat del personal de la Cancelleria i comprovarem que part de la gènesi de l'exercici de traducció literària en català hi està notablement lligada: en formen part Jaume Conesa, que tradueix al català el 1367 la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne; Bernat Metge, amb les seues traduccions-refoses del pseudo-ovidiana *De vetula* i de la *Consolació de la filosofia*; Ferrer Sayol, que tradueix el *De re rustica* de Pal·ladi entre 1380 i 1385; o Guillem Nicolau, traductor de les *Heroides* d'Ovidi, una tasca que, tot i ser català, sembla que va fer a terres valencianes, a Morella, quan hi era rector. Aquests són els exemples més coneguts que relacionen el procés de traducció literària del llatí al català al voltant de la Cancelleria reial i no és casualitat, per tant, que hagem de localitzar les primeres traduccions catalanes de textos literaris clàssics a finals del segle xiv².

La traducció literària d'obres clàssiques no naixia sols de la iniciativa dels funcionaris reials, sinó que els reis mateixos potenciaven que es vessaren al català, sobretot, obres històriques, militars i/o cavalleresques. Així, per exemple, s'hi traduïren part de les *Dècades* de Titus Livi o el tractat militar de Vegeti, en tots dos casos a partir de traduccions franceses prèvies. Malgrat els contactes amb Itàlia, els monarques miraven culturalment cap a França i està documentat l'interès per manuscrits o traduccions de textos clàssics d'o-

2. La manca de domini del llatí clàssic va ser una constant en les traduccions medievals, fet que va produir més d'una errada, que anava passant d'una llengua a una altra, quan es traduïa sobre altres traduccions prèvies. En general, eren traduccions pobres, fonamentades en una pretesa literalitat, amb tècniques que s'allunyaven en molt de les propostes dels humanistes italians.

rigen gal. Si repassem la nòmina de traduccions catalanes medievals d'obres clàssiques, trobem que són, majoritàriament, gestes històriques, amb les quals podien identificar-se els monarques de la corona d'Aragó: Titus Livi, Valeri Màxim, Frontí, Polibi, Flavi Josep, Quint Curci, Sal·lusti, etc. És aquest, per tant, l'interés reial per aquestes obres i el motor comú per a la traducció literària dels clàssics al català en l'edat mitjana.

Per una carta que adreçà Martí l'Humà als jurats de Morella, el 20 de maig de 1404, tenim la primera notícia del franciscà Nicolau Quilis, que el rei envià a París per estudiar teologia. Quan tornà a Barcelona, molt probablement a instàncies del noble Francesc de Colomines i a partir d'algun manuscrit amb escolis que va portar de París, tradueix el *De officiis* ciceronià. Ferran Valentí, en la seua versió de les *Paradoxes*, cita com a precedent per a la traducció de Ciceró al català aquest text de Quilis.

L'interés pels textos clàssics a la Corona d'Aragó és una realitat amb la qual van haver de lluitar alguns moralistes medievals, que els condemnaven, amb la paradoxa que aquesta persecució va permetre que alguns dels religiosos s'hi apropiaren i, fins i tot, els posaren al servei dels seus objectius. Tot i que els criticaven per pagans, alguns moralistes feien servir materials clàssics per a les seues obres i valga com a exemple la presència continuada del Valeri Màxim com a autoritat en l'obra eiximeniana. Alguns altres, com el valencià Antoni Canals, arriben a traduir-ne obres. Ara bé, no podem oblidar que Canals és un moralista, un moralista que acaba convertint-se en un bon lector dels clàssics³.

Són tres les traduccions d'obres clàssiques o de matèria clàssica que se'n han conservat de Canals: el seu *Valeri Màxim*, que no és sinó el *Dictorum factorumque memorabilium*, d'aquest historiador llatí; el *De providentia* senequià; i el seu *Scipiò e Anibal*, que prové de l'*Àfrica* de Petrarca i que pot tenir interessos cristians en qüestionar les banalitats del món terrenal i oposar-les a l'aconseguiment del Paradís a través d'actituds més contemplatives⁴. La carta que Joan I envia al prior dels dominics de València el 18 d'agost de 1391 documenta dos aspectes importants per a la lectura i l'estudi dels clàs-

3. Ens explica en el pròleg de la seua traducció al *De providentia* de Sèneca que va trobar aquesta obreta, que desconeixia, en la biblioteca que tenia en la seua cel·la, quan li va aparèixer entre altres llibres senequians i quan, realment, buscava en els clàssics un suport per a entendre millor els *Moralia* de sant Gregori: «E com treballàs mi mateix, escartejant sant Gregori en los *Morals*, per donar ampla solució a les dites qüestions, acàs legí en un volum on ha diversos llibres de Sèneca; e ocorrec-me, ordenant Déus, un llibre qui és titulat *De la providència divinal*, on ha tanta bona e excel·lent paraula de la dita matèria, que tot me'n leví inflammat».
4. Canals diu que «legint de una part Tito Lívio, qui'l posà assats llargament, e d'altra Francesc Petrarca, qui en lo seu llibre apellat *Africa* tractà fort bellament e difusa, he arromançat lo dit parlament segons mon petit enginy». I és cert que Canals coneix les *Dècades* de Titus Livi, perquè les va fer servir en el seu *Valeri Màxim*; no obstant això, l'*Scipiò e Anibal* és la traducció del poema petrarquesc, molt directa en alguns passatges, amb males interpretacions que sols poden provenir de males lectures dels versos de l'*Africa*, tot i que és cert que aquest poema és bastant fidel també a la font clàssica.

sics a la nostra edat mitjana: el rei demana que Canals «així com aquell qui majors afers sabia portar a bona conclusió, que ns exponga e reduesca de latí en nostre vulgar als uns libres, los quals nós, qui ns delitam molt en ligir, poguéssim sens gran dificultat e estudi entendre». Per tant, d'una banda, Joan I, com havia fet el rei Pere i com farà el rei Martí, és un impulsor directe de la traducció d'obres clàssiques i, per això, hi ha tants funcionaris reials que en fan; d'una altra banda, el rei reconeix una certa dificultat per a entendre el llatí i prefereix gaudir d'aquestes obres en català, una dada que s'estén a la noblesa i que no ens ha de passar desapercibuda perquè és un dels motors per a la traducció medieval dels clàssics.

Canals criticava les traduccions que s'allunyaven de l'original amb moltes glosses que en dificultaven la lectura i, per això, proposa una traducció «segons la sentència literal», una voluntat de respecte al text original. Això no vol dir, però, que al darrere de les seues traduccions no hi haja un servei a l'apostolat cristià, sinó ben al contrari. Com diu en el pròleg del *Valeri Màxim*, Canals busca amb aquesta traducció un model de moralitat que ell denuncia que s'estava perdent en el seu temps, en aquella crisi espiritual del pas del segle XIV al XV. Si tenim en compte que els models històrics del Valeri Màxim no havien estat encara participants de la Redempció i no tenien normes cristianes a seguir, l'exemple moral d'aquests personatges es feia encara més lloable, per contraposició. Els mateixos fonaments lògics són a la base de la traducció del *De providentia* de Sèneca: Canals havia trobat una obra clàssica d'un escriptor pagà que desconeixia el Cristianisme però que hi demostrava l'existència de la Providència divina. El dominic valencià havia trobat la solució per a una situació que s'hi produïa en l'època: la proliferació dels racionalistes que negaven qualsevol raonament basat en la revelació divina i l'autoritat de bona part dels escrits sagrats, per tenir un caràcter al·legòric⁵. La seua traducció del *De providentia* és una resposta als naturalistes amb paraules d'un autor pagà i des dels arguments basats en la raó natural per a defensar l'existència de la Providència divina.

Antoni Canals sap el ressò creixent dels clàssics que s'està produint des de dècades enrere i, amb la mateixa subtileza que va fer que Lull s'apropara als gèneres del *roman*, dels tractats de cavalleria i dels llibres de viatges, des d'aquesta mateixa perspectiva moral, tot i que salvant les distàncies, el valencià usa els clàssics al servei del Cristianisme. Una altra cosa és que, en aquest procés, s'hi senta atret i, deixant de banda lectures que considera perniciosos, respecte la literalitat dels clàssics i busque una traducció que els traïska en poc, almenys com a posicionament, i que embelleix amb una prosa elegant. Aquest interès pels clàssics i el fet d'haver estat mestres en teologia, a

5. No és casualitat, per tant, que li dedique aquesta traducció al governador del regne de València, Ramon Boyl, que l'havia posat en evidència en diverses ocasions qüestionant-lo en públic amb dubtes «als quals sobtosament respondre és cosa molt difícil, majorment com lo parlar dels profetes m'entremesclats e embolcats així ab raó natural». Canals hi reconeix la seua incomoditat davant persones d'alt estament que, amb habilitat dialèctica, el posen en un compromís quan enfronten la revelació i la raó natural.

més del seu estil artitzat, són uns punts en comú entre Antoni Canals i Joan Roís de Corella que no ens han de fer pensar, però, en un mateix tipus de fet literari.

Corella fa servir en català els tres tipus de discurs que preveu la retòrica: el judicial, el deliberatiu i el panegíric. El discurs forense o judicial és l'origen de la retòrica, el seu fonament, i la *disputatio* entre Àiax i Ulisses per les armes d'Aquil·les és un exercici habitual en les escoles medievals, del qual s'han conservat testimonis. Aquest tema és la base de la primera de les proses mitològiques, el *Rabonament de Thelamó e de Ulixes en lo setge de Troya, davant Agamènon, après mort de Achiles, sobre les sues armes*. Per a aquest discurs, com per als altres, Corella depèn d'Ovidi, fins al punt que el *Rabonament* es pot considerar una traducció *sensu stricto* del passatge de les *Metamorfosis*, amb una dependència de l'original que anirà diluint-se al llarg de les obres corellanes, fins a textos en què és difícil parlar d'exercici traductològic⁶.

El discurs deliberatiu es converteix, en el vessant escolar, en la reflexió d'un personatge conegut —històric o literari— sobre la seua manera d'obrar. No obstant això, si es pren Ovidi com a model, aquest discurs deliberatiu, monologat i en primera persona, intensificava amb molta facilitat l'interés pel desenvolupament psicològic, un interès que ja trobem en la imitació de l'heroida doble entre Aquil·les i Políxena i que és l'eix retòric de bona part de les proses mitològiques. La *Biblis* encara és un exercici escolar: l'evolució del procés de traducció, el seu grau de dependència de la font ovidiana (*Met.* IX, 450-665), no s'ha modificat en relació a les estratègies del *Rabonament*. El pas qualitatiu ha sigut, per tant, quant a la integració d'una ètica, humana i social. I, aquest mateix nivell de dependència, encara el trobarem en el mite de Mirra i en el de Narcís. Aquestes tres lamentacions i el *Rabonament* són unes obres que depenen molt del text original i que poden ser considerats com a traduccions. Corella, però, va avançar des d'aquest exercici de traduc-

6. Aquesta obra no és de tema amorós, com la resta de proses mitològiques de Corella, no juxtaposa fonts sinó que en tradueix una amb bastant fidelitat i es conserva en dues versions. És, per tant, un producte diferent a la resta de les proses mitològiques i crec que és un text que Corella tenia redactat prèviament, en relació directa al seu procés de formació escolar, i que va refondre, com era habitual en ell, amb posterioritat. La més antiga de les versions és troba en el *Cançonet del marquès de Barberà*, una recopilació de materials que té molt a veure amb contextos postnapolitanos, en general, i del príncep de Viana, en particular. Aquesta versió del *Rabonament* és una traducció amb un estil més o menys comparable al d'altres traduccions medievals, que no és encara el que trobarem en proses posteriors d'aquest autor. Tot i no tenir una lectura ètica ni moral en termes amorosos, com la resta de la seua obra mitològica, l'oposició entre un model de cavaller més bel·licós i un altre que, a través de la paraula i l'estratègia, aconseguix més èxits sí que podria aplicar-se a referents reals i tenir, per tant, una lliçó política. Independentment del lloc de redacció —o, millor, de refosa— del *Rabonament*, el que pareix clar, per un dels cançoners que el conserva, és que la cort més propera a Carles de Viana coneixia aquesta obra i, en aqueix context, pren sentit i ressò que guanye la *disputatio* el model cavalleresc d'Ulisses, menys bel·licós que Àiax i més proper al «gran rei de pau» de qui parla Corella en la seua poesia.

ció cap a una personalització del seu procés compositiu: i aquest era l'objectiu curricular central de les disciplines del *triuuium*.

El discurs panegíric és el darrer que s'estudia, com també l'estil patètic. Tots dos aspectes, presents en certa mesura en la *Medea* i en el *Leànder y Hero*, tenen la seua culminació en el senequià plany d'Hècuba, una de les darreres proses mitològiques. Però discurs panegíric també és la *Lletra consolatòria* o el to laudatori del *Triümpfo de les dones*.

La dialèctica, com a disciplina del *triuuium*, entrava en conflicte directe amb els *auctores*. L'alumne havia d'aprendre a crear un discurs lògic que el portara a defensar una tesi sense necessitat de recórrer a autoritats que reforçaren el model ètic implícit en els seus textos. Era un nou tipus d'ensenyament, que es rebel·lava contra el model més tradicional. Corella va aprendre a crear discursos lògics —perquè així ho preveia el seu currículum escolar—, sense *auctores*, sols depenent de la seua força dialèctica per a defensar una posició ètica, sense moralismes directes, perquè l'estil corellà era «vulgar» i «gentil», un estil que havia après dels clàssics. La dialèctica implica un discurs argumentatiu, amb unes *partes orationis* molt marcades que, si fem l'exercici de buscar-les en les proses corellanes, ens sorprendrà el domini retòric d'aquest autor en obres tan primerenques.

Com que Corella encara no és estudiant de teologia, no trobem una moral cristiana darrere dels seus escrits mitològics, que no explicaria, per exemple, els mites en els quals els protagonistes són matrimonis o busquen aquesta unió honesta. Ni Píram i Tisbe, ni Orfeu i Eurídice, ni Leandre i Hero cometen «pecat»; sols han transgredit les lleis humanes⁷. El que hi ha darrere d'algunes proses mitològiques corellanes és, per tant, l'ètica o *mores* prevista pel *triuuium* i exercitada a l'escola, que significava un terreny intermedi entre les arts i la teologia. El posicionament ètic amb què Corella crea bona part de les seues proses mitològiques és el respecte a les lleis humanes, unes lleis socials que, en algun cas, coincideixen —sols això— amb els pressupòsits cristians. Una altra cosa seria *Lo jobí de Paris*, a l'estil del *Ovidius moralizatus* de Pierre de Bersuire, de l'*Ovide moralisé* francès o de la *Genealogia deorum gentilium* de Boccaccio. *Lo jobí de Paris* pareix insinuar que es redacta al començament dels estudis teològics; més encara quan Corella ni tan sols vol aparèixer com a narrador del mite, sinó que se eleva a intèrpret al·legòric.

Pocs anys després de redactar Corella les seues obres mitològiques, apareixien a València els primers incunables. La impremta es converteix en un baròmetre socioliterari: es tracta d'un negoci i els llibres que hi arriben són les

7. Orfeu ha baixat a l'infern i això no estava permès als vius, no era natural als humans i, per aquesta raó, paga amb el dolor d'una segona pèrdua, que encara és més intens que en la primera. Les altres dues parelles infringeixen unes normes socials: Píram i Tisbe, per una banda, i Leandre i Hero, per una altra, no segueixen les lleis humanes que fan recaure l'elecció de la parella en la voluntat dels pares i, fugint d'aquestes lleis cíviques, ultrapassen els límits de les ciutats i s'endinsen en medis salvatges, el bosc i la mar, que no estan regits per l'home i, per això, són perillosos. El posicionament ètic és la transgressió d'unes lleis humanes, d'unes normes socials, i no de les lleis divines.

obres que solen tenir més demanda. I no hi ha cap mena de dubte sobre aquesta premissa quan aquests es reediten. Els textos que s'imprimeixen a València durant el xv són, amb bastant freqüència, llatins, tot i que no sempre clàssics. A més d'obres religioses o textos didàctics medievals, que en són un bon grapat, destaquen versions humanistes llatines d'obres clàssiques gregues, com ara les *Fabulae* d'Esop, traduïdes al llatí per Lorenzo Valla, o l'*Ethica. Politica. Oeconomica* d'Aristòtil, traduïdes per Leonardo Aretino, totes dues impreses entre 1473 i 1474, i editades per Lambert Palmart. Del mateix impressor, ix el 1475 el *De conjuratione Catalinae* i el *Bellum Iugurthinum* de Sal·lusti⁸, que és el primer text clàssic de què tinguem notícia que haja arribat a la impremta a la Península. El 1482, també Palmart trau a la llum la *Cosmographia* de Pomponi Mela. Lope de la Roca torna a publicar dues vegades el 1495 les *Fabulae Latine* d'Esop traduïdes per Valla. Lope de la Roca fa dues impressions de les *Epistolae* de Phalaris traduïdes per Franciscum Aretinum el 1496. Per tant, parlem de vuit incunables de matèria clàssica dels vuitanta que s'editen a València. Com s'hi pot veure, tanmateix, no arriben a la impremta valenciana textos en català de tema clàssic, traduccions medievals. Sí que tenim notícia, però, que a Barcelona se n'imprimeixen cinc. D'aquests, dos són d'autor valencià: el *Plant de la reyna Ècuba*, de Joan Roís de Corella, una edició perduda avui, i la *Història d'Alexandre* de Quint Curci, que va traduir Lluís de Fenollet i que arriba a la impremta molt prompte, el 1481. Noteu la novetat que aporta la traducció al segle xv valencià: Corella i Fenollet són nobles que tradueixen, enfront dels funcionaris que ho feien en el pas del segle xiv al xv.

Fenollet tradueix Quint Curci a partir de la versió toscana que n'havia fet Pier Candido Decembrio. La gran novetat del text valencià és la restauració de l'inici del text llatí de Quint Curci, en el qual, com és sabut, manquen els dos primers llibres. En els manuscrits de la traducció de Decembrio, s'hi inclou al davant o al darrere del text una comparació en toscà de les vides d'Alexandre i Cèsar, que pareix provindre d'una de les vint-i-cinc parelles que es va proposar traduir i completar a partir de les *Vides paral·leles* de Plutarc; malgrat que unes altres parelles llatines de Decembrio sí que es conserven, no és el cas d'Alexandre i Cèsar.

Com havia fet Antoni Canals quan completava la seua traducció del *Valeri Màxim* amb passatges de les *Dècades* de Titus Livi, més enllà d'aquest text que tanca o obri el seu *Alexandre*, Decembrio hi inclou manlleus de Plutarc al llarg de l'obra. Potser inspirat en aquestes dues accions del de Pavia, Fenollet tradueix al català materials d'alguna versió llatina de la vida d'Alexandre de Plutarc, que segueix amb una certa linealitat, com a inici de la història. Aquests primers nou capítols de la seua traducció tenen un estil molt llatinitzant i amb notables errades de traducció, en oposició a la resta de l'obra, que tradueix del toscà i presenta una prosa més elegant. La traducció de Fenollet és, per tant, un cas que il·lustra clarament les relacions, directes o merament

8. L'incunable inclou també un pseudo-Sal·lusti, un pseudo-Ciceró i un pseudo-Catilina.

bibliogràfiques, de la València d'aleshores amb els clàssics a través de l'humanisme italià. De fet, la presència en la impremta valenciana de les versions llatines d'aquests humanistes ja és una bona prova dels materials que corrien per la ciutat. Com també ho són els notables textos didàctics de què parlava adés, que, si arribaven a la impremta, era perquè tenien un públic que els consumia. Encara que no publicat a València, sinó a Venècia, entre aquests treballs amb funcions pedagògiques hi ha el *Liber elegantiarum* de Joan Esteve, un notari valencià que hi és clarament deutor de les *Elegantiae linguae latinae* de Lorenzo Valla. Aquest vocabulari-frasari té més de dotze mil entrades i s'anticipa lleugerament a altres obres del seu estil, com ara el *Vocabulario en latín y en romance* de Alfonso de Palencia, que s'edita el 1490, o el *Lexicon ex sermone Latino in Hispaniensem* d'Antonio de Nebrija, imprès el 1492. Cap d'aquests, però, encapçala les entrades amb el vulgar: això no ho trobarem fins al 1495, en el *Vocabulario* castellà-llatí també de Nebrija. Des de la Filologia Catalana, s'havia volgut veure en el Liber d'Esteve una obra de lexicografia, probablement perquè, així, se la podia considerar el primer diccionari d'una llengua romànica. No obstant això, aquesta actitud li havia generat moltes crítiques des de la lexicografia actual, que avui s'han solucionat reivindicant la funció primària del text. A instàncies de Ferrer Torrella, Esteve va recollir algunes normes de bona expressió, models llatins, paraules adequades per a polir «latinitatem hanc nostram insulsam» i ajudar «illis qui insulsa barbaraque oratione loquuntur», perquè, quan escriguen als estrangers, no els consideren uns ignorants pel seu model de llatí. El *Liber elegantiarum* està al servei, per tant, de l'ensenyament i es troba en una cruïlla didàctica entre la medievalitat i l'humanisme incipient en la pedagogia hispànica.

A les darreries del Quatre-cents hi ha una notable producció gramatical valenciana, en la qual són destacables els noms d'Amiguet i de Sisó, o d'altres que incorporen elements innovadors que havien introduït en la pedagogia els humanistes italians. La producció gramatical és àmplia a València en aquesta època i devia ser la causa per la qual no va haver-hi una necessitat de recórrer als manuals de Nebrija, almenys, en les dues dècades següents. No obstant això, sabem que el 1518, Alfons Ordóñez, que ocupava la càtedra d'Oratòria a l'Estudi General, va rebre el privilegi per a editar la *Gramàtica* de Nebrija durant els tres anys següents al regne de València, per la qual s'interessava, sembla, per raons didàctiques. Si posem aquesta dada en paral·lel amb el fet que Joan Andreu Strany, alumne de Nebrija, entra com a rector de l'Estudi General el 25 de juny de 1517 i que era aquesta figura la que triava bona part dels autors i materials emprats, no crec que hi haja dubte a considerar que el manual de Nebrija s'instaura com a llibre de text a la universitat valenciana entre 1517 i 1518. Durant aquells anys i els següents, les revoltes de Germanies influeixen en la Universitat i Strany té problemes amb la continuïtat del seu rectorat. No obstant això, sí que hi devia haver continuat el llibre IV de l'*Antonio* com a llibre de text, perquè alguns catedràtics de les dècades següents revolucionen aspectes pedagògics de l'ensenyament de la

gramàtica com a reaccions als mètodes depenents del manual de Nebrija, que, amb tantíssima glossa, s'havia convertit en un material poc didàctic.

Així, per exemple, el metge alcoià Andreu Sempere, catedràtic d'Oratòria a l'Estudi General quasi ininterrompudament entre 1533 i 1567, a meitat del seu exercici docent, el 1546, publica l'obra que més famós el va fer: la *Prima, vereque compendiaria Grammaticae Latinae institutio*, que naix del descontentament pedagògic i doctrinal amb la *Grammatica* de Nebrija, que havia rebut crítiques, fins i tot, d'alumnes seus, com és el cas de l'*Ars grammatica* que Andrés Gutiérrez Cerezo va publicar a Burgos el 1485. Sempere amplia notablement l'apartat de sintaxi respecte del manual de Nebrija i, uns anys després, el 1564, el deixeble de Sempere i mestre de llatí entre 1577 i 1581 a l'Estudi General, Joan Torrella, edita un breu compendi de sintaxi; aquests dos fets ens fan intuir la presència important que devia tenir la sintaxi a les classes de Sempere. En aquesta mateixa línia de resposta pedagògica davant un sistema docent enquistat en els materials de Nebrija, trobem les actuacions de Joan Llorenç Palmireno, sobretot del seu *Latino de repente*, que comença a substituir els manuals anteriors i que té un èxit editorial important, sens dubte a causa de la seua instauració com a llibre de text.

De fet, l'humanisme valencià del xvi té uns orígens clarament lligats a dues circumstàncies socioliteràries: la universitat i el mecenatge d'alguns nobles. És un humanisme cortesà i universitari, però, no ens enganyem, també ciutadà. Només cal recordar que la creació de l'Estudi General de València, almenys en el pas del segle xv al xvi, no va dependre de voluntats monàrquiques ni eclesiàstiques, com Salamanca i Alcalà, sinó que va ser iniciativa del *Consell*, dels ciutadans de València. A través dels furs de València, jurats el 1261, Jaume I va atorgar llibertat d'ensenyament, perquè «tot clergue o altre hom puxque francament e sens tort servi e tribut tener studi de gramatica e de totes altres arts, e de física e de dret civil e canònich en tot loch per tota la ciutat». És aquest l'origen del sistema escolar valencià de l'edat mitjana, en el qual, a més de la catedral, on s'ensenyava Teologia, Gramàtica i Filosofia, es multiplicaven els centres conventuals, escoles menors i ensenyaments particulars. Des de 1345, s'institucionalitza l'estudi de Teologia a la Seu, que encarreguen als dominics en aquell moment. Des de 1424 hi ha notícies sobre la lectura de Poesia i sabem que, almenys, entre 1465 i 1467 hi havia lectura d'Ètica per part de Bernat Martí. Entre 1482 i 1484, documentem, d'altra banda, les classes de Teologia, amb càrrec al Consell, que fa un tal Joan Corella, que, potser, hem d'identificar amb Joan Roís de Corella, que era mestre de Teologia i un personatge influent en la València d'aleshores. Tots aquests estudis superiors i altres com cirurgia hi havien proliferat i, entre els magistrats municipals, es va començar a suscitar la necessitat d'organitzar-los en un centre únic, una iniciativa ciutadana que no agradava a l'Església i, per això, vam haver d'esperar bastants dècades: almenys, des de 1373, any de la primera temptativa municipal. A començaments del segle xv, la proliferació d'escoles a la ciutat, prevista pels furs, començava a ser un problema i el 1412 es va crear una escola municipal, amb dotze càtedres, a través de les

quals s'ensenyava Gramàtica, Lògica i Arts. Fins el 1492, no es torna a parlar de la creació d'un Estudi General, que ara sí que quallarà. S'hi compren terres i cases, i les obres comencen el 1498. L'any següent s'hi fan uns breus Estatuts per a la creació de la universitat i Alexandre VI expedeix dues bules de 23 de gener de 1500 en què en reconeix la importància i en designa els seus alts càrrecs. Ferran el Catòlic va ratificar l'aprovació, amb un privilegi reial signat el 16 de febrer de 1502. El 13 d'octubre d'aqueix any s'inaugurava l'Estudi General de València.

Fins les Constitucions de 1561 i les correccions de 1563, no es pot parlar d'una eclosió intel·lectual i humanista, com la que va tenir durant els primers anys la universitat de Cisneros, per dues raons, fonamentalment: a començament de segle, les estratègies pedagògiques, malgrat innovacions puntuals, quedaven ancorades en el sistema docent medieval, com a conseqüència, molt probablement, de l'altre factor, les lluites entre posicionaments pedagògics de diferent caire —didàctics, en un primer moment, i polítics i religiosos, després. En les primeres dècades del segle XVI, l'humanisme valencià coexisteix amb el lul·lisme, el neonominalisme, l'erasmisme i un reformisme luteranitzant, amb disputes internes a les quals hem d'afegir les perspectives ramistes i el debat sobre el ciceronianisme. Era una època més o menys convulsa internament, però que no ens pot dur a engany, perquè l'eclecticisme era una característica principal dels humanistes valencians i les fites no sempre han estat tan clares com pensem avui. Valga com a exemple que el rector Joan de Celaya, que condemnava Erasme com a gramàtic i com a herege, no es va oposar a la incorporació universitària de l'erasmista Pere Joan Olivar. Celaya era un clar partidari de les tendències neonominalistes, enfront dels humanistes i dels erasmistes, que no sempre eren sinònims. Quan Celaya deixa de ser rector, els aires neonominalistes es dilueixen i desapareixen. L'erasmisme entra a l'Estudi General, principalment, pels contactes amb Alcalà de Henares, propiciats, sobretot, per Joan Andreu Strany i els seus deixebles. Una de les vies principals, a més de contactes amb la Universitat de París o, fins i tot, de Flandes, n'era Joan Lluís Vives, que havia començat a estudiar a València, on deixa mestres i amics amb els quals manté el contacte. Una d'aquestes és, sens dubte, Mencía de Mendoza, la duquesa de Calàbria i virreina de València.

En els ducs de Calàbria, conflueixen cultura i poder al segle XVI, a partir de diverses vies. Carles V fa virreina del Regne de València Germana de Foix, ja casada de nou amb el duc de Brandemburg, que mor uns anys després. L'emperador Carles la torna a lliurar com a esposa al duc de Calàbria i els nomena virreis de València *simul et in solidum* el 1540. Per aquesta raó, quan mor Germana de Foix, el duc de Calàbria continua sent-ne virrei i trasllada aquest títol al seu nou matrimoni amb Mencía de Mendoza, besneta del marquès de Santillana, don Íñigo López de Mendoza, néta del gran cardenal de Castella, Pedro González de Mendoza, neboda del virrei de València en època dels conflictes amb els agermanats, Diego Hurtado de Mendoza, i filla del marquès de Zenete, Rodrigo de Mendoza, que va gaudir de bona acceptació

per part dels valencians, fins i tot en època de les Germanies, a diferència del seu germà Diego. Amb aquests *curricula*, podem imaginar el pes que aquest matrimoni va tenir en la cultura valenciana de meitat del segle XVI i vull que valguen com a exemple del mecenatge literari que va servir de fonament per al vessant cortesà de l'humanisme valencià, que començava a despuntar en aquests anys. Joan de Molina i Joan Justiniano són criats protegits dels ducs de Calàbria; Mencía de Mendoza era amiga personal de Vives i de molts dels humanistes que havien passat per l'Estudi General, com ara Joan Andreu Strany, que va ser el seu mestre d'humanitats i de qui tenia a la seua biblioteca un manuscrit d'anotacions a Ovidi. També hi havia tres exemplars del poeta neollatí i catedràtic valencià Joan Àngel Gonzales i un manuscrit en grec de Miquel Jeroni de Ledesma. En total, tenia 949 volums en el moment de la seua mort, molts dels quals provenien de la biblioteca del marquès de Santillana i altres s'havien anat comprant per ella i els seus avi i pare. Si sumem a aquests títols els 796 del duc de Calàbria, molts dels quals va portar d'Itàlia, estem parlant de la segona biblioteca més important del context hispànic, després de la Colombina de Sevilla. Podem imaginar l'interés dels humanistes valencians per aquests materials.

Les dues presències més notables en la biblioteca de doña Mencía eren els 22 llibres del seu amic Vives i les 46 obres filològiques d'Erasme de Rotterdam. No ens han de passar desapercebudes, per tant, les seues simpaties als vessants més erasmistes de l'humanisme, que, molt probablement, va voler implantar de manera general a la universitat valenciana: va oferir al Consell un mecenatge universitari de 2500 lliures com a renda anual, a canvi de determinar-ne ella les lliçons, els autors i les càtedres. Aquest atemptat contra l'autonomia universitària no va arribar a dur-se a terme i, quan va morir el 1554, encara no s'havia arribat a un acord. En un altre ordre, fent efectiva la figura de poder honorífic que hi tenien els arquebisbes, Joan de Ribera, el patriarca Ribera, no va delegar aquest poder en el rector i durant uns anys es va enfrontar a la classe universitària, amb voluntat d'imposar una pedagogia docent que depenguera dels jesuïtes. A finals de segle, però, l'Estudi General no estava en mans d'aquesta orde —i no ho va estar fins el Decret de Nova Planta—, com en altres universitats espanyoles, a excepció també de Salamanca i Alcalà.

A la Universitat de València, el llatí segueix essent considerat una eina per a l'estudi de les arts durant la primera meitat del segle XVI. S'organitzava en dos nivells, un d'inferior, que seguia el *Doctrinal* d'Alexandre de Villadei, i un de superior, que feia lliçons d'Oratòria i Poesia, una càtedra conjunta, al començament, que va ocupar per primera vegada Joan Tovar, mestre de Lluís Vives i molt relacionat amb la noblesa valenciana de l'època; entre ells, amb el fill de Joan Roís de Corella. Era, per tant, un mestre de prestigi, valorat per les classes altes de la societat valenciana.

Les Constitucions de 1561 —amb les revisions de 1563— van ser una reforma important a aquest sistema pedagògic que encara era àmpliament deutor de les pràctiques medievals. La institucionalització de les reformes no feia

més que respondre a voluntats individuals, com la de Sempere i, sobretot, la de Palmireno, que qüestionaven la pedagogia anterior. A més a més, amb l'acabament de les disputes entre faccions intel·lectuals a l'àmbit universitari, triomfaven postures més clarament ciceronianistes, que s'aniran fent més ortodoxes a finals de segle. Mencía de Mendoza havia mort i l'humanisme erasmista anava en declivi a la universitat valenciana, ajudat també pel relaxament de les influències provinents d'Alcalà, que anava perdent l'empenta dels seus inicis.

Aquestes constitucions organitzen l'ensenyament del llatí a partir de set classes, d'un trimestre cadascuna, a excepció de la segona i la tercera, que duraven quatre mesos. L'alumne anava passant d'una a l'altra, començant per la setena i acabant en la primera, a través d'exàmens. El currículum dels estudis de llatinitat preveia, per tant, que duraren tres anys. La setena i la sisena es dedicaven a morfologia, mentre que la cinquena se centrava en la concordança, a través de sentències extretes de Ciceró. En la quarta classe, es feien de matí exercicis de gramàtica, que es completaven de vesprada amb lectura de textos i exercicis de composició que prenien Terenci com a model, un Terenci estigmatitzat en el currículum de la universitat valenciana dels segles XVII i XVIII. En la tercera classe s'ensenyava a escriure cartes a través del *De conscribendis epistolis* de Lluís Vives i les *Epistolae ad familiares* de Ciceró. En la segona classe, s'iniciava els alumnes en la prosòdia i en la lectura d'Horaci i de Virgili. La primera classe, finalment, es destinava a la lectura i comentari de textos d'un historiador clàssic. Aquest sistema va ser substituït 4 anys després pel de classes i contraclases —quatre contra quatre del 1565 al 1577 i cinc contra cinc d'aquest any al 1581. Aquest últim any i fins al 1589, torna a estar vigent el sistema de les set classes, en el currículum del qual s'inclouen algunes variacions notables: en la quarta classe es llegien els *Coloquios* de Vives i en la segona no sols es comenta Virgili i Horaci, sinó que s'hi afegien Ovidi, Ciceró i Cèsar. Aquest desplaçament de Cèsar al segon nivell va permetre que la primera classe deixara de ser sobre temes històrics i se centrara en l'estudi de la Retòrica, a partir de Ciceró, que anava cobrant cada vegada més presència en el currículum pedagògic valencià.

Les classes de llatinitat tenien associada la representació de comèdies, com a complement dels exercicis de conversació. De fet, els estatuts mateixos de l'Estudi General obligaven els catedràtics de gramàtica i retòrica, almenys, a una representació per classe d'una comèdia clàssica llatina o d'una feta pels professors mateixos. No era, per tant, un teatre goliàrdic, sinó tot el contrari, institucionalitzat. Quan eren obres de nova factura, s'hi feien servir temes bíblics o clàssics, sobretot llegendes o fets històrics. Com a referent que era quant a la renovació pedagògica dels estudis de llatinitat a València, Joan Llorenç Palmireno va concebre aquestes comèdies també des d'una perspectiva innovadora. De totes les seues peces teatrals, sols hem conservat fragments amplis inserits dins altres obres seues, a excepció de la *Fabella Aenaria*, que es va posar en escena el febrer de 1574 i que es conserva completa dins les *Phrases Ciceronis obscuriores in Hispanicam linguam*. Com que era

un exercici didàctic, era important que hi participaren tants personatges com fóra possible, per donar entrada a tot l'alumnat. Palmireno renuncia a les antigues regles de la comèdia i proposa textos en prosa, que són molt més fàcils de seguir per un públic que ja havia incorporat aquestes representacions a la vida cultural de la ciutat i que no sempre podia seguir fàcilment en llatí. És per això que es recorria sovint al català i al castellà per facilitar el seguiment de la història: un llatí, fonamentalment ciceronià i estranyament col·loquial, a l'estil de Terenci o Plaute, ni tampoc macarrònic; i un català o castellà al servei, sobretot, de la narració i la contextualització de l'argument. S'hi barregen elements còmics i tràgics, com fa el teatre valencià de l'època, en una referència que pareix remetre a Joan de Timoneda. Didàcticament, les comèdies afavorien l'exercici de la memòria, l'entreteniment dels alumnes, la correcció de l'*actio*, la superació de la vergonya a parlar en públic i recordar les paraules i expressions d'estil ciceronià treballades a classe. Aquests en són els avantatges, com observa Palmireno en el pròleg de la seua *Octàvia*.

La càtedra de Retòrica no es cobreix amb regularitat fins 1597 i ho fa Joan Navarro, autor de diversos tractats retòrics que són sols la punta de l'iceberg del moviment retòric valencià del segle XVI. Els tractats de Joan Navarro vénen determinats pel posicionament que pren, a favor o en contra, de les teories retòriques de Joan Lluís Vives, d'Omer Talon i de Pere Ramus, que redueixen la retòrica a l'*elocutio*, en el primer cas, o a aquesta operació i a la *pronuntiatio*, en els altres dos. Tant els tractats de Navarro com el d'altres retòrics de la segona meitat del XVI, són de caràcter molt tècnic i han perdut la força ideològica dels anteriors. Palmireno reconeix que les cinc operacions de la retòrica són igual de vàlides per a l'oratòria i que la crisi entre els seus contemporanis depén de la seua arrogància i manca d'estudi.

Quant a l'hel·lenisme, s'hi pren la flama molt prompte, el 1524, de manera que València serà la tercera universitat de la Península amb estudis de grec. Cosme Damià Çavall, deixeble d'Strany i relacionat amb Vives, és el primer que ocupa aquesta càtedra i ho fa des de la seua instauració fins el 1531, amb el parèntesi de 1528 a 1530 de Pere Joan Olivar. De 1531 al 1547, Miquel Jeroni Ledesma ocupa la càtedra de grec quasi ininterrompudament i inicia la relació didàctica del grec amb la medicina, a través de textos d'Hipòcrates i de Galé, tendència curricular que es va fer habitual en els segles posteriors. Té el mèrit, per tant, d'haver ajudat a la superació del galenisme de tradició àrab amb els nous apropaments humanistes. Per al curs 1547-48, es desdobra la càtedra de grec en Principis i Construcció (o Sintaxi), i aquesta darrera l'ocupa Pere Joan Núñez, molt probablement l'hel·lenista de major envergadura del cinc-cents hispànic. L'hel·lenisme a València ha anat consolidant-se al llarg del segle, a poc a poc, i això és el que ha permés figures universitàries sòlides com Ledesma i Núñez, amb els quals València arriba a superar Salamanca i Alcalà en aquests estudis.

Aquest hel·lenisme caracteritza l'obra d'un valencià prolífic, com és Vicent Mariner. Sabem que va aprendre amb Joan Mingues i que va estudiar a la Universitat de València, però ni Mingues ni Mariner apareixen en els docu-

ments de l'Estudi General, per la qual cosa degué fer-ho en classes particulars, com a fill de família acomodada que era. Es va traslladar a Madrid amb el duc de Lerma, que havia estat virrei de València, en qualitat d'instructor i mestre. La seua vida, plena de frustracions i malgrat les relacions amb les acadèmies erudites madrilenyes, on va conèixer Lope de Vega i Quevedo, va deixar lloc a una de les seues dèries megalòmanes: la traducció de tots els textos grecs, que, malgrat tot, quasi aconseguí. Com a catalanomediterrani, em permetreu destacar la seua traducció llatina dels poemes d'Ausiàs March.

Malgrat que Mariner també va traduir els comentaris d'Eustaci a la *Iliada* i que Manuel Martí Zaragoza, el degà d'Alacant ho sabia, aquest darrer s'obstina en aquesta magna empresa, que li havia encarregat el bibliotecari de la Vaticana, perquè considerava que coneixia millor que Mariner la llengua grega. Nascut a Oropesa del Mar el 1663, estudia gramàtica a l'escola del reconegut Miquel Falcó, de Castelló de la Plana, i es matricula en Arts a l'Estudi General de València per al curs 1678-79. La ciutat li ofería dos vessants intel·lectuals: una ciència oficial i universitària caduca, conseqüència de la decadència barroca, i un ambient pre-il·lustrat amb tertúlies, acadèmies i biblioteques. Les dèries intel·lectuals de Martí no se satisfan a la universitat i arriba a menysprear tant els seus professors, que sembla que ni tan sols intenta aprendre grec a través d'ells, sinó que marxa a Roma per fer-ho. S'apropa a l'ambient de les acadèmies que havien nascut a imitació de l'*Accademia de los Nocturnos*, de final de segle XVI, i que depenien també de les italianes. Si més no, sabem que va formar part de les dues més famoses, no de caràcter científic, sinó de les anomenades «sarsueleres»: el *Parnaso* i l'*Alcázar*. L'ambient hi era plenament barroc i en aquest context Martí va crear comèdies, sainets, sarsueles, una *Soledad* com a imitació de la primera de Góngora i un poema heroic com la *Gigantomaquia*. Molt del que va produir en aquest context, ho va cremar, com va fer també, en rampells d'humanista ultraortodox, amb bona part de la correspondència que rebia en vernacle, més enllà de l'interès que tenia en els continguts. El 1687, just l'any després de viatjar a Roma àvid d'ambients intel·lectuals, triomfa a València el moviment *novator*, que lluita contra l'estaticisme universitari decadent.

Molt probablement, el fet de pronunciar l'*Oratio pro eligendo Summo Pontifice* que va precedir l'elecció d'Innocenci XII va fer-lo gaudir dels afectes i la confiança d'aquest pontífex, que va nomenar-lo degà d'Alacant, perquè tornara a Espanya. A Roma, que, malgrat que ja no era el centre de difusió cultural que havia estat abans, sí que conservava uns ambients intel·lectuals importants, s'hi va relacionar i va formar part de l'acadèmia de l'*Arcadia*. L'accés a les biblioteques devia ser un dels principals atractius d'aquell període i hi va transcriure molts textos per a la seua *Antología griega*, que, probablement, és l'obra que més ressò internacional li va donar i que no va acabar fins la seua estada a la cort madrilenya. Als sis anys d'estudiar grec, va redactar les seues *Notae in Theocritum*, cap al 1692. Hi va fer també una obra sobre etimologia llatina, que tant agradaven als humanistes italians. A més de

l'*Elegia ad Camillam*, sabem que va suplir el sis mesos que hi mancaven en els *Fastos* d'Ovidi, en una continuació que en va fer i que avui està perduda. El que més li va donar fama d'erudit en el context hispànic, tanmateix, va ser la seua valorada col·laboració en la *Collectio maxima conciliorum* del cardenal Aguirre i, sobretot, en la *Bibliotheca Hispana Vetus* de Nicolàs Antonio. Quan, després de prendre possessió del seu deganat a la col·legiata de sant Nicolau d'Alacant, torna a València, el moviment *novator* s'havia fet fort, però era de caràcter fonamentalment científic; el camp de les humanitats, però, s'impulsa notablement amb l'arribada de Martí. Convençut que el grec era fonamental per al creixement del saber, en fa classes a bona part del seu cercle intel·lectual i va influir perquè un dels seus millors deixebles, José Manuel Miñana, entrara a l'Estudi General com a catedràtic de Retòrica.

A la València d'aqueixos anys, la biblioteca dels Castellví, com devia haver-ho estat la de Mencía de Mendoza i el duc de Calàbria al segle XVI, es va erigir com a centre intel·lectual de tertúlies, on Martí es va relacionar amb la cultura valenciana d'aleshores. Però el més important que va traure d'aquells anys a València va ser l'amistat amb un encara jove Gregori Mayans, que es va convertir en un corresponsal i un confident habitual per a les seues dèries intel·lectuals.

Del degà Martí, Mayans havia après, sobretot, la necessitat de superació de la decadència hispànica en termes intel·lectuals a través del coneixement dels clàssics. Darrere dels projectes editorials de Mayans, que volia dur a impremta els textos clàssics amb les seues traduccions humanistes, estava aquesta idea. Pel degà Martí, li arriben nous mètodes que buscaven renovar els estudis amb rigor i sense contemplacions polítiques o clericals, uns nous mètodes que s'oposaven als del pare Feijoo, tot i que l'objectiu d'acabar amb la ignorància i la superstició dels espanyols els era comú. També a través d'ell i no del pare Feijoo, li arriba d'Itàlia el seu interès pel criticisme històric, la història com a ciència, que sols accepta com a fets històrics aquells esdeveniments basats en fonts autèntiques. Encara que Mayans no va arribar a manifestar una actitud activa respecte a la historiografia il·lustrada, la història civil, que té el seu màxim exponent en Voltaire, sí que va publicar la carta en què el degà Martí desacreditava la presència de sant Jaume a Espanya. Amb Nicolàs Antonio, Mondéjar o Sáenz de Aguirre, la història adquireix un nivell d'estudi equiparable al desenvolupament científic del moviment *novator*.

Mayans era un regalista catòlic: buscava l'acabament dels favors reials —pensem tan sols que, aprofitant el Decret de Nova Planta, que feia dependre totes les universitats espanyoles del rei, els jesuïtes es van fer, finalment, amb l'Estudi General de València. Mayans era summament creient i no se li podien aplicar els prejudicis de Menéndez Pelayo cap a una Il·lustració que no sols buscava disminuir els privilegis eclesiàstics, sinó també, segons ell, les creences catòliques dels espanyols. Com a il·lustrat catòlic, Mayans va valorar cada vegada més Erasme i els humanistes, amb especial devoció per Vives; va descobrir i reivindicar Arias Montano, malgrat els prejudicis inicials; i va establir la Bíblia, els sants Pares i la teologia humanista com a referents

per a tots aquells teòlegs que se li apropaven, als quals remetia a aquestes lectures.

La presència en la seua vida del llibreter suís Gabriel Cramer, li va facilitar conèixer Voltaire mateix i la seua obra. Amb Voltaire, va parlar de filologia i tots dos sabien que els separava el tema religiós, que no tocaven en la seua correspondència. És això mateix el que no li va agradar de *L'esprit de les lleis*, de Montesquieu. De qualsevol manera i sense negar la importància dels il·lustrats francesos per al context hispànic més general, és cert també que Mayans va dependre en molt de la tradició local.

El 1766 abandona el seu retir a Oliva per anar a Madrid i demanar al Govern una pensió econòmica per a poder-se dedicar a la vida intel·lectual. Li la van concedir a canvi d'un encàrrec: la redacció d'un pla de reforma dels estudis universitaris a Espanya, que necessitava una revisió a fons després de l'expulsió dels jesuïtes. Per a les humanitats, es va involucrar personalment: va acabar la seua *Gramàtica latina*, que feia temps que preparava, i va redactar una *Rhetòrica latina*, que va romandre inèdita. Per evitar crítiques i poder dur avant els seus projectes pedagògics, va preferir reduir al mínim les seues relacions amb Europa, per tenir les mans lliures i no ser sospitós de tendències perseguides per la Inquisició. Sabia que només amb el suport del govern podria assolir aquesta reforma i va demanar directament a Campomanes el nomenament de director dels estudis de la Universitat de València, que no va tenir lloc mai. Mayans va fracassar en la seua reforma universitària, que ens queda com a projecte en el seu *Idea del nuevo método que se puede observar en la enseñanza de las universidades en España*. Ara bé, sí que va continuar els seus projectes editorials, al servei de l'educació. Va publicar molts treballs inèdits o poc coneguts dels humanistes espanyols i va imprimir també moltes de les seues obres. Així mateix, edità l'*Opera omnia* de Sánchez de las Brozas i va deixar quasi acabada la de Lluís Vives. A partir de Nebrija i de Pere Joan Núñez, va editar el *Órgano oratorio y retórico*. La seua relació amb la Companyia de llibreters i impressors de València va ser fonamental per a aquesta tasca editorial. Els clàssics llatins i els grans humanistes del Renaixement eren els instruments necessaris per a emprendre una reforma cultural seriosa i, per tant, la seua edició, estudi i difusió eren les armes amb què comptava Maians per a assolir aquest objectiu, amb la qual cosa va arribar a convertir-se en un dels creadors de la història de l'humanisme hispànic.